

ECP

Platform voor de
InformatieSamenleving

HANDLEIDING **Aanpak** **begeleidings** **ethiek**

om te komen tot **concrete handelingsopties**
voor **techniek, processen en gedrag** om het gebruik
van **digitale innovaties** **ethisch** in te richten

Auteur: Daniël Tijink
in samenwerking met: Aldert de Jongste

Deze handleiding is gebaseerd op een eerdere versie

Inhoudsopgave

Vooraf	4
Digitalisering en ethiek	4
Opzet, materiaal en training	5
Aanpak van begeleidingsethiek	6
Begeleidingsethiek: de aanpak	8
Begeleidingsethiek: voor wie en wanneer bruikbaar	10
Vorbereiding van de workshop begeleidingsethiek	11
Startgesprek met de initiatiefnemer	14
Deelnemers en rollen	15
Plan van Aanpak	18
Workshop begeleidingsethiek	20
Introductie	22
Fase 1 – Casus	23
Fase 2 – Dialoog	24
Overgang	26
Fase 3 – Handelingsopties	27
Afsluiting	28
Afronding en vervolg	29
Platform Begeleidingsethiek	31
Bijlagen	32

Vooraf

Voor het uitvoeren van een sessie begeleidingsethiek is goede moderatie essentieel. De groep deelnemers bestaat uit vaak uit mensen die elkaar niet kennen en die tijdens de workshop tot samenwerking komen. Dat vraagt een zorgvuldige en betrouwbare begeleiding.

Vanaf het begin heeft ECP vanuit haar platformrol ingezet op breed gebruik van de aanpak en het in staat stellen van mensen buiten ECP om de sessies te kunnen modereren. Daarvoor is een korte training ontwikkeld voor moderatoren, bestaande uit twee theoretische delen en twee keer oefenen in de praktijk onder ervaren begeleiding. Deze handleiding vormt de literatuur die behulpzaam is bij de training en uiteraard bij je latere rol als (co)moderator bij sessies.

De 'aanpak begeleidingsethiek' is ontwikkeld door de werkgroep ethiek en digitalisering van ECP|Platform voor de Informatiesamenleving. In deze werkgroep zijn ICT-partijen, overheid, wetenschap en de sectoren energie, veiligheid en zorg vertegenwoordigd. Deze handleiding is een bewerking van de handleiding "Aanpak Begeleidingsethiek voor AI in de Zorg" die in 2020 in samenwerking met het ministerie van VWS is geschreven. Inmiddels is er flink meer ervaring met de methodiek opgedaan en zijn workshops georganiseerd in meerdere sectoren en voor andere organisaties en instellingen. De verslagen en aanvullende informatie zijn te vinden op www.begeleidingsethiek.nl. De lessen van deze pilots zijn opgenomen in deze handleiding.

Digitalisering en ethiek

Binnen vrijwel alle sectoren en domeinen vindt steeds vaker digitalisering of automatisering plaats in processen. In alle hoeken van de economie en de samenleving lopen pilots en implementatietrajecten waarbij sensoren geplaatst worden en algoritmes beslissingen ondersteunen, gegevens filteren en sensordata verwerken. Ook wordt AR en VR ingezet om op afstand mee te kijken of met robots en drones op afstand taken uit te voeren. Hoe handig dit ook kan zijn, het roept ethische vragen op. Want hoe slim is de computer?

En houden we de controle over het zelflerende proces, of werkt de computer volledig zelfstandig?

De 'aanpak begeleidingsethiek' is een constructieve manier om met ethiek en digitalisering om te gaan. De aanpak is ontstaan omdat de urgentie hoog is. Ten eerste omdat digitalisering transformaties veroorzaakt die veel ethische vragen oproepen. Ten tweede omdat er behoefte was aan een methode, die zowel praktijkgericht, participatief, en constructief is. Na het doen van de sessies is de feedback erg positief en zijn mensen blij met een dergelijke aanpak.

Opzet, materiaal en training

Deze handleiding omvat alle instructies om een workshop begeleidingsethiek te organiseren en is bewust beknopt gehouden. Daarbij is er gelukkig veel achtergrondmateriaal beschikbaar in de bijlagen of online. In de bijlage is een plan van aanpak voor de workshop opgenomen, voorbeelden van resultaten uit verschillende onderdelen van de workshop en algemene tips voor de rol van moderator.

De website www.begeleidingsethiek.nl is de vindplaats van het Platform Begeleidingsethiek, waar geleerd wordt van elkaars ervaring. Hier zijn verslagen te vinden van eerder gehouden workshops, ondersteunend materiaal, analyses van verschillende resultaten, artikelen en verwijzingen naar bijeenkomsten. Via de site kan je contact opnemen voor het volgen van een training tot (co)moderator. De opgeleide moderators vormen samen een lerend netwerk rondom de aanpak begeleidingsethiek. Ze komen regelmatig bijeen om hun ervaringen te delen en (onderdelen) van de aanpak te versterken.

Leeswijzer

In **hoofdstuk 1** leer je de aanpak en de achtergrond kennen. Daarna leer je per stap hoe je een workshop begeleidingsethiek uitvoert. In **hoofdstuk 2** leer je de workshop voor te bereiden. **Hoofdstuk 3** gaat in op de daadwerkelijke uitvoering van de workshop en **hoofdstuk 4** schetst de vervolgacties.

Aanpak van begeleidingsethiek

Hoofdstuk 1

Aanpak van begeleidingsethiek

Begeleidingsethiek is een filosofisch concept dat bedacht is door professor Peter-Paul Verbeek.^[1] In één zin gaat het om de inzichten van de huidige techniekfilosofie die in de ethiek zijn geïntroduceerd. Dat betekent dat de verhouding tussen mens, technologie en omgeving aan de basis ligt van dit concept.

In de video op deze pagina vat professor Verbeek het gedachtengoed van begeleidingsethiek in vijftien minuten samen.

Video: Begeleidingsethiek, de theorie

¹ Verbeek, Peter-Paul, *Op de vleugels van Icarus, hoe techniek en moraal met elkaar meebewegen*, Rotterdam 2014. Verbeek, Peter-Paul, *De grens van de mens, Over techniek, ethiek en de menselijke natuur*, Rotterdam 2011

Begeleidingsethiek: de aanpak

Het filosofische concept van de begeleidingsethiek is vertaald naar een concrete aanpak begeleidingsethiek.^[2] Deze aanpak kent vier uitgangspunten:

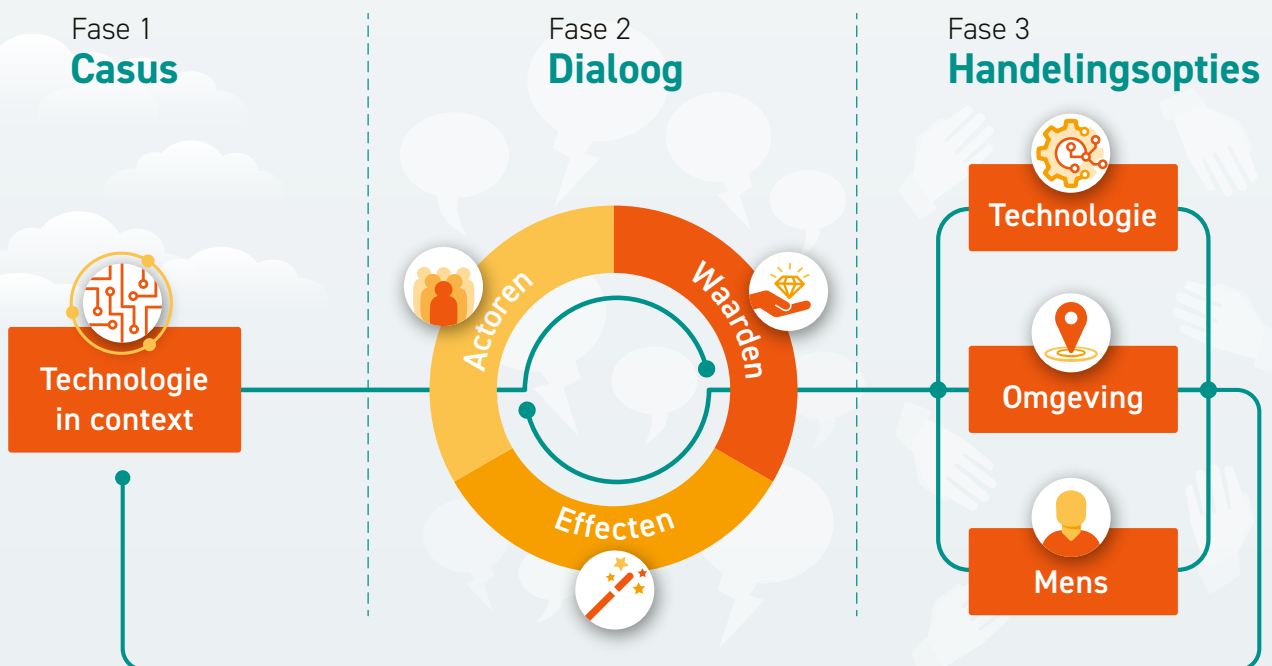
- 1. Ethisch begeleiden in plaats van beoordelen** Bij veel klassieke ethiek staat het oordelen voorop. Mag een technologie wel of niet gebruikt worden? In de zorg zijn er medisch-ethische commissies met experts die op die manier werken. Bij begeleidingsethiek gaat het juist om de hoe-vraag. Hoe kan technologie op een ethische manier worden ingezet en wat betekent dit voor mens en maatschappij? In het licht van AI en zelflerende systemen gaat de aanpak begeleidingsethiek over hoe de implementatie van technologie in de samenleving begeleid kan worden, en andersom over hoe de samenleving begeleid kan worden in het gebruik van technologie. Dat betekent niet dat alles altijd mag, maar wel dat je eerst kijkt naar hoe het op een goede manier kan.
- 2. Technologie concreet toepassen** Veel discussies over ethiek en technologie zijn vrij abstract. Ze gaan bijvoorbeeld over AI of algoritmen in het algemeen en worden vaak vastgelegd in generieke ethische codes of richtlijnen. De aanpak begeleidingsethiek focust op een concrete technologie in een concrete toepassingsomgeving. Hierdoor kan de dialoog over effecten en waarden veel preciezer en constructiever worden gevoerd.
- 3. Dialoog met betrokkenen voeren** Bij implementatie van concrete technologie in een concrete toepassingsomgeving hebben direct betrokkenen het beste zicht op de mogelijke effecten. Hun inbreng en suggesties ter verbetering zijn zeer waardevol. De kern van de aanpak begeleidingsethiek is dan ook niet een ethische commissie met experts, maar een levendige dialoog met verschillende betrokkenen.
- 4. Ethisch vormgeven, inrichten en handelen** Begeleidingsethiek wil niet zozeer oordelen of beschrijven, maar wil 'ethische vooruitgang' boeken door vorm te geven. Die vormgeving loopt over drie paden:
 - (her)ontwerpen van de technologie. Elk technisch ontwerp heeft ethische waarden ingebakken, die in het gebruik zichtbaar worden. Dat betekent dat een technologie ook vanuit ethische waarden kan worden (her)ontworpen: ethics by design.

2 Tijink, Daniël en Verbeek, Peter-Paul, Aanpak begeleidingsethiek. Een dialoog over technologie met handelingsperspectief, Leidschendam, 2019

- (her)inrichten van de omgeving waarin de technologie wordt gebruikt. Nieuw toegepaste technologie vraagt om nieuwe (ethische) afspraken en een aanpassing of herinrichting van de omgeving waarin die technologie gebruikt wordt. Die (her)inrichting kan vanuit waarden worden vormgegeven.
- Aanpassen van het gedrag van mensen die technologie gebruiken of er mee te maken krijgen. Mensen kunnen zich meer en minder ethisch gedragen. We moeten ons bewust worden van wat de effecten zijn van nieuwe technologie en welk gedrag dat van mensen vraagt. Soms zullen mensen nieuwe vaardigheden moeten leren voordat zij goed met de technologie kunnen omgaan. Daarnaast moeten we nog leren wat ethisch gedrag is bij het gebruik van een nieuwe technologie.

De uitgangspunten hebben geleid tot een aanpak begeleidingsethiek, om te komen tot concrete handelingsopties voor techniek, processen en gedrag om het gebruik van digitale innovaties ethisch in te richten. Figuur 1 geeft deze aanpak goed weer.

Aanpak begeleidingsethiek

Figuur 1: Model aanpak begeleidingsethiek

Begeleidingsethiek: voor wie en wanneer bruikbaar

De aanpak begeleidingsethiek is bedoeld voor instellingen, organisaties en overheden die serieus aandacht willen besteden aan ethische vragen die opkomen bij het (toekomstig) gebruik van digitale toepassingen. Dat kan in de ontwikkelfase zijn, maar ook heel goed bij de introductie of tijdens het gebruik ervan. Er kunnen altijd ethische vragen opduiken en er zijn ook altijd handelingsopties om daarmee aan de slag te gaan. Juist bij implementatie van digitale toepassingen zijn vaak meerdere spelers betrokken, die vanuit hun eigen waarden werken. Reden te meer om de ethische uitdaging gezamenlijk op te pakken.

Vorbereiding van de workshop begeleidingsethiek

Hoofdstuk 2

Vorbereiding van de workshop begeleidingsethiek

In dit hoofdstuk nemen we je als moderator mee door alle stappen die in de voorbereiding belangrijk zijn. Te beginnen bij de eerste stap, het startgesprek met de initiatiefnemer. Na het startgesprek bepaal je wie de deelnemers zullen zijn en welke rollen zij hebben in de workshop. Ook gaan we in op het maken van een plan van aanpak en staan we stil bij een paar zaken die vooraf moeten worden besloten.

Een goede voorbereiding van een workshop begeleidingsethiek is cruciaal. De tijdslijn op deze pagina geeft een overzicht van alle activiteiten die nodig zijn. De tijdslijn is indicatief: er kan versneld worden, maar soms duren zaken ook langer. De inhoudelijke elementen worden in dit hoofdstuk uitgelegd.

Figuur 2: Tijdslijn voorbereiding workshop

Tijd	actie	aanwezig
Week -6	Startgesprek	moderator & initiatiefnemer
Week -5	Akkoord en afspraken initiatiefnemer	(co) moderator & initiatiefnemer
Week -5	Eerste versie Plan van aanpak	(co) moderator
Week -4	Datum prikken en uitnodiging versturen	(co) moderator & initiatiefnemer
Week -3	Opvolging afspraken initiatiefnemer	(co) moderator & initiatiefnemer
Week -3	Concept plan van aanpak	(co) moderator
Week -3	(optie) benoemen communicatiemogelijkheden	
Week -2	Voorgesprek Expert	(co) moderator
Week -1	Voorgesprek sponsor	moderator
Week -1	Laatste voorbereidingsgesprek	(co) moderator & initiatiefnemer
Week -1	Gefinaliseerd Plan van Aanpak	(co) moderator
0	De workshop aanpak begeleidingsethiek	alle deelnemers
Dag 1	Reflectiemoment	(co) moderator & initiatiefnemer
Week 1	Concept verslag	(co) moderator en 3e begeleider
Week 2	Commentaar ontvangen op verslag	alle deelnemers
Week 3	Finaliseren inhoudelijk verslag	
Week 3	Optie: werkdocument opstellen met vervolgactiviteiten	
Week 3	Uitvoeren communicatie	
Week 4	Opmaken verslag	
Week 6	Borgen van resultaten en handelingsopties in de organisatie - initiatiefnemer en sponsor	
Week 6	Aanleveren verslag bij Platform Begeleidingsethiek www.begeleidingsethiek.nl	(co) moderator

Figuur 3: Tijdlijn voorbereiding workshop in weken

Startgesprek met de initiatiefnemer

De initiatiefnemer is degene die het belang van de aanpak begeleidingsethiek voor de organisatie of voor een casus ziet. Het is iemand binnen de organisatie die verantwoordelijk is voor de ethische benadering van innovatie. Dat kan iemand zijn vanuit een ethische afdeling of iemand vanuit een afdeling innovatie of onderzoek. Vaak is er een goede verbinding met de operationele activiteit van de organisatie. De initiatiefnemer betreft iemand anders uit de organisatie om te helpen bij de (interne) organisatie van de workshop begeleidingsethiek.

Als moderator heb je op een bepaald moment een kennismakingsgesprek met de initiatiefnemer. Na het wederzijds voorstellen zijn er voor de moderator vijf punten waar hij^[1] op moet letten:

1. **Begrijp de vraag:** Probeer een goed beeld te krijgen van de vraag en soms de vraag achter de vraag. Dit zijn vragen die je kunt stellen:
 - Wat speelt er in een organisatie?
 - Welk beeld is er over ethiek en de aanpak begeleidingsethiek?
 - Wat verwacht de initiatiefnemer van de aanpak, welke resultaten heeft hij voor ogen?
 - Wat is het doel van een innovatie?
 - Welk onderdeel van de innovatie is belangrijk?
 - Welke personen en belangen zijn betrokken?
 - Welke spanningen zijn er?
 - Is er een geschiedenis en hoe ziet die eruit?
 - Over welke casus gaat het?
 - Waar zit precies de uitdaging binnen deze casus?
2. **Leg uit wat de aanpak begeleidingsethiek wel en niet is:** Vertel iets over de achtergrond van begeleidingsethiek en over de aanpak. Vertel waarom de aanpak gebruikt wordt, waarom mensen er enthousiast over zijn. Geef voorbeelden uit andere relevante cases. Vertel wat de initiatiefnemer kan verwachten en wat niet.^[2]

1 We gebruiken de persoonlijk voornaamwoorden hij en zij door elkaar. Uiteraard kunnen mensen mannelijk, vrouwelijk of welke geslachtvorm daartussen in zijn.

2 Deze informatie haal je uit deze handleiding, de publicatie 'Aanpak begeleidingsethiek', de training of van de website www.aanpakbegeleidingsethiek.nl.

3. **Vertel over de randvoorwaarden:** Vertel iets over de groep van deelnemers, over hoelang een workshop duurt, over de verschillen van online en offline, over de kosten, over het verslag, over het delen van de uitkomsten, over de timing. Vertel ook iets over jezelf. Waarom ben je moderator, wat is je drive, je ervaring. En wat heb jij nodig om de workshop succesvol te laten verlopen?
4. **Bespreek de case en beslis of de aanpak past:** Probeer de casus zo helder mogelijk te krijgen, zowel de digitale toepassing zelf als de functie ervan binnen de organisatie. Bespreek of de aanpak past bij de vraag van de organisatie. Bespreek ook de ethische aspecten. Vaak willen mensen er nog even over nadenken, willen zij het breder in de organisatie peilen of hebben ze goedkeuring nodig van bijvoorbeeld het managementteam. Je drukt nooit iets door en geeft altijd ruimte, maar je laat het belang van ethiek bij digitale (AI) innovaties en de mogelijkheden van begeleidingsethiek goed naar voren komen. Voor organisaties is een ethische aanpak niet *nice*, maar *need to have*.
5. **Maak vervolgspraken op basis van het plan van aanpak:** Als er nog geen beslissing is genomen, spreek je af wanneer je elkaar opnieuw spreekt. Als er een vervolg komt, maak je voor zover mogelijk afspraken over de randvoorwaarden (zie punt 3). Zorg dat je een goed beeld krijgt van de deelnemers en duidelijkheid over de financiering. Bepaal de datum van de workshop en bespreek hoe het staat met de expert en de sponsor. Kijk ook verder dan de workshop alleen. Wie maakt het verslag en komt er een werkdocument?

De initiatiefnemer is de persoon met wie je als moderator het meest in contact staat en is je belangrijkste lijn naar de organisatie en aanspreekpunt voor het inrichten van de workshop. Voordat de workshop begint, heb je vier contactmomenten (zie de tijdlijn).

Deelnemers en rollen

De workshop aanpak begeleidingsethiek is participatief. Dat betekent dat het belangrijk is wie de deelnemers zijn. Twee van hen hebben een specifieke rol: de sponsor en de expert. In deze paragraaf worden eerst die twee rollen beschreven en wordt daarna ingegaan op de andere deelnemers.

De sponsor

De sponsor is degene die vanuit de organisatie brede verantwoordelijkheid draagt voor innovatie of de inzet van technologie. Vaak is dat iemand uit de directie, de Raad van Bestuur of het management, soms met de portefeuille ethiek of innovatie. Betrokkenheid van de sponsor is niet alleen belangrijk voor het draagvlak van het uitvoeren van de workshop begeleidingsethiek, maar ook voor het commitment om iets te doen met de resultaten. Tijdens de workshop fungeert de sponsor als gastheer.

De sponsor heet iedereen welkom en geeft de context van de workshop aan: wat is het belang ervan voor de organisatie. Ideaal gesproken is de sponsor tijdens de workshopsessies aanwezig en na de introductie gewoon één van de deelnemers. De sponsor sluit aan het eind ook weer af. Dat gebeurt door alle aanwezigen te bedanken voor hun bijdrage en aan te geven wat er gaat gebeuren met de resultaten en welke vervolgstappen zijn voorzien.

De moderator stemt voorafgaand aan de bijeenkomst af met de sponsor. Dat hoeft niet lang te duren, een half uur is voldoende. Het gaat om het checken van zijn rol aan het begin en het eind van de workshop en wie wanneer de leiding heeft. Ook stem je de verwachtingen op elkaar af.

De expert

De aanpak begeleidingsethiek werkt vanuit concrete digitale toepassingen die gebruikt (kunnen) worden in concrete situaties. Dit noemen we de casus. De casus wordt ingebracht door een of meer experts. De expert is iemand die voldoende weet van de technologie én van de context waarin die technologie gebruikt gaat worden. De expert vertelt over de casus aan de hand van drie vragen:

- Wat is de huidige context?
- Wat is het probleem dat jullie willen oplossen?
- Wat is de (technologische) oplossing en hoe werkt deze?

Het is belangrijk dat de expert de casus goed kan verwoorden. Het doel is dat er een gezamenlijk beeld ontstaat over de casus en dat iedereen voldoende weet om de dialoog te kunnen voeren. De expert loopt daar niet op vooruit en geeft geen mening. Het gaat hier sec om een objectieve uitleg. Na de presentatie is er ruimte voor het beantwoorden van vragen.

De deelnemers

Het basisidee bij de aanpak begeleidingsethiek is, dat iedereen die betrokken is meepraat. Met betrokken bedoelen we niet alleen de mensen die betrokken zijn bij de toepassing en het gebruik ervan, maar ook de mensen die (soms ongewild) te maken krijgen met de toepassing of de effecten ervan. Denk bijvoorbeeld aan burgers, omwonenden, cliënten of patiënten. Denken vanuit het 'betrokkenheidsprincipe' is wezenlijk voor de aanpak begeleidingsethiek.

Natuurlijk zijn er beperkingen aan het aantal mensen die deel kunnen nemen aan een workshop, zelfs als er meerdere workshops worden gehouden. Daarom is het belangrijk dat tijdens de workshop wordt stilgestaan bij degenen die niet aanwezig zijn. De deelnemers wordt gevraagd zich te verplaatsen in een ander en ook eens vanuit een ander perspectief te kijken naar de voorliggende technologie-implementatie.

Er zijn vier categorieën deelnemers te onderscheiden:

- 1. Medewerkers en professionals** Per casus en instelling is het verschillend welke professionals worden uitgenodigd. Afhankelijk van het soort bedrijf of instelling kunnen dit allerlei soorten medewerkers zijn, denk aan mensen betrokken bij het primaire proces maar ook aan allerlei ondersteunende rollen rondom dat primaire proces.
- 2. Burgers, cliënten, patiënten en andere betrokkenen** Natuurlijk zijn burgers, klanten en cliënten regelmatig de doelgroep van een specifieke tool, maar ook als zij dit niet zijn is het van belang het perspectief van die groepen mee te nemen die de toepassing niet rechtstreeks gebruiken maar wel de effecten ervan kunnen ervaren. Soms kan dit ook door een vertegenwoordigende partij zoals de cliëntenraad of ondernemingsraad.
- 3. Managers en beleidsmakers** Met managers en beleidsmakers wordt bedoeld op mensen die invloed hebben op de omgeving waar technologie gebruikt wordt, onderliggende afspraken en financieringsstromen. Het gaat om 'beïnvloeders' binnen de organisatie en daarbuiten, zoals (rijks)ambtenaren, mensen van vakverenigingen of verzekeraars.
- 4. ICT'ers** ICT'er is een zeer inclusief begrip. Bij AI-toepassingen gaat het vaak om data-scientists en programmeurs. Daarnaast spelen (interface) designers een rol. Zij bevinden zich zowel binnen als buiten de organisatie. In de praktijk is regelmatig een data-specialist en een manager informatie of technologie aanwezig vanuit de organisatie zelf. Ook kunnen mensen van buiten betrokken worden, zoals leveranciers of onderzoekers.

Deze vier categorieën deelnemers helpen om na te gaan of er betrokkenen missen. Omdat we te maken hebben met een concrete technologische toepassing in een concrete omgeving is vaak al vlot duidelijk welke mensen bij de workshop betrokken moeten zijn. De initiatiefnemer en de expert blijken meestal een goed beeld te hebben en ook het juiste netwerk om hen uit te nodigen. Het gaat erom dat we geen relevante betrokkenen vergeten.

Een belangrijke beslissing is of er mensen buiten de eigen kring worden uitgenodigd. Dat kan onveilig aanvoelen voor de groep. Een mogelijke oplossing is om verschillende workshops te organiseren met verschillende samenstellingen. Essentieel voor een goed resultaat is wel dat mensen van verschillende disciplines en achtergronden elkaar ontmoeten. Het is belangrijk in de gaten te houden dat je niet alleen input krijgt van de verschillende betrokkenen, maar dat zij ook delen van de oplossing in handen hebben.

Plan van Aanpak

Vanuit ECP is een plan van aanpak ontwikkeld voor de workshop begeleidingsethiek. Dat bevat naast doelstelling, onderwerp en beschrijving van het type deelnemers een tijdschema en een draaiboek. Dit plan van aanpak wordt aan de hand van de gesprekken tussen moderator en initiatiefnemer ingevuld en op maat aangepast. Het geeft duidelijkheid aan de verschillende mensen die een ondersteunende rol spelen in de bijeenkomst. In [bijlage 1](#) vind je een tijdschema en een draaiboek. Denk bij het formuleren van het plan van aanpak ook alvast na over het communiceren over de uitkomsten. Dat hoeft niet uitgebreid te zijn, maar wel moeten de verschillende mogelijke communicatie-uitingen vooraf benoemd worden. Ook belangrijk is dat vooraf benoemd wordt welke resultaten de workshop moet opleveren. Dat zal enerzijds gaan om inhoudelijke resultaten die in een werkdocument terecht komen en anderzijds om procesmatige resultaten waar actie op wordt ondernomen. Daarbij zijn er een paar keuzes die vooraf moeten worden gemaakt:

Online-offline Een workshop aanpak begeleidingsethiek verloopt zowel fysiek als online goed. Er is met beide varianten ruime ervaring opgedaan. Als je de workshop goed inricht, dan zijn er niet veel verschillen qua uitkomsten en beleving. Ook de tijdsduur is ongeveer gelijk. Er kunnen verschillende redenen zijn om te kiezen voor online of offline. De voorbereiding en de uitvoering van de workshop is anders.

Subworkshop In de derde fase van de workshop worden handelingsopties gegenereerd binnen drie domeinen: technologie, omgeving en mens. Hiervoor vorm je drie groepjes. Drie moderatoren begeleiden de groepjes. Zij moeten beschikken over voldoende kennis van de inhoud van begeleidingsethiek en ervaring hebben met modereren. Vooraf maak je een indeling naar subgroepjes. Stel deze zo gevarieerd mogelijk samen. Let op soort functie, jong, oud, man, vrouw, intern of extern en verdeel dit gevarieerd over de groepjes. Bewaak dat iedereen waardevol is in zijn groepje.

Uitnodiging en bijlagen Vooraf worden de deelnemers door de initiatiefnemer en de moderator uitgenodigd en op de hoogte gebracht van het tijdstip en de locatie of de link naar het videobellen. Daarnaast kan een beperkte hoeveelheid materiaal vooraf opgestuurd worden ter voorbereiding. Als inleiding op de begeleidingsethiek is er een [YouTube filmpje](#) van professor Verbeek beschikbaar. Hij is de grondlegger van het gedachtengoed achter begeleidingsethiek. Dit filmpje duurt een kwartier en is een aantrekkelijke en nuttige voorbereiding op de workshop begeleidingsethiek.

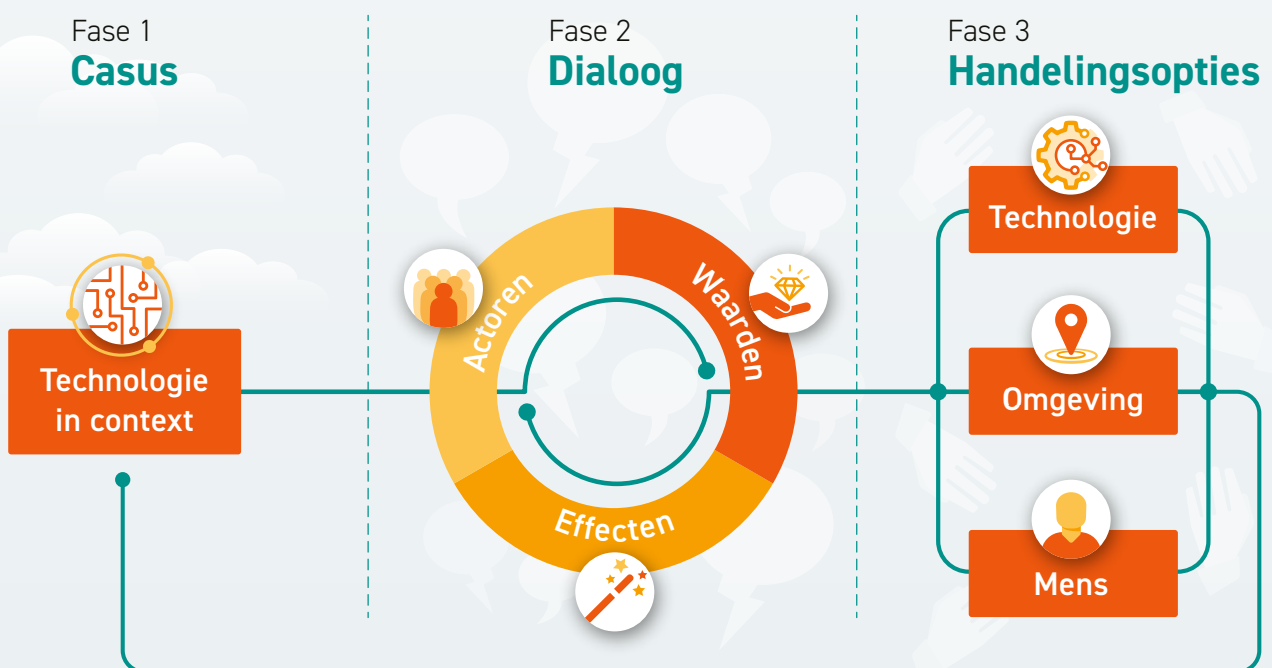

Workshop begeleidingsethiek

Hoofdstuk 3 Workshop begeleidingsethiek

In dit hoofdstuk loodsen we je door de workshop begeleidingsethiek en alles wat er tijdens deze sessie moet gebeuren. De workshop duurt vier uur en bestaat uit de drie fasen die in onderstaande figuur worden weergegeven.

Aanpak begeleidingsethiek

Figuur 1: Model aanpak begeleidingsethiek

Zorg dat je als moderator ruim op tijd aanwezig bent. Bij een online workshop kunnen mensen moeite hebben met inloggen of moeten er soms nog technische dingen geregeld worden. Offline moet de zaal in orde gemaakt worden. Ontvang de deelnemers online en offline. Jij bent de gastheer.

Introductie

Aftrap en kennismaking (15 minuten)

Openen: de moderator neemt het woord, geeft aan dat de workshop begint. en geeft het woord aan de sponsor voor het welkom.

Welkom sponsor: De sponsor heet iedereen welkom namens de organisatie en geeft het belang en de context van de workshop weer.

Spelregels: De moderator neemt het woord weer over en legt de spelregels uit. Tijdens de workshop gelden de Chatham House rules:^[1] iedereen is vrij om te spreken. Er zal een verslag worden gemaakt, maar namen worden niet vermeld. De afspraak wordt gemaakt dat de deelnemers mogen vertellen over de workshop, maar geen namen mogen noemen.

Voorstelronde: Vraag mensen zich voor te stellen met naam en functie en de reden van deelname. Let er als moderator op dat mensen niet te veel tijd nemen. Geef wel ruimte voor vragen en verwachtingen, anders komen deze later terug.

Opzet van de workshop: Neem de opzet van de middag door aan de hand van figuur 1, Model aanpak begeleidingsethiek. Geef aan wanneer er pauzes zijn.

Inleiding aanpak begeleidingsethiek (15 minuten)

De moderator vertelt over de aanpak begeleidingsethiek (stapt daarmee even uit de rol als moderator en wordt inleider) en vertelt kort over begeleidingsethiek en verwijst naar de video van professor Verbeek die eerder in deze handleiding aan de orde kwam. Eén of twee vragen kunnen behandeld worden, maar hier past geen uitgebreide discussie.

De belangrijkste les is: begeleidingsethiek is géén beoordelingsethiek. De *hoe-vraag* staat centraal. De moderator staat hier bewust even bij stil, om hier later, als het gesprek tijdens de workshop afwijkt van dit principe, op terug te kunnen vallen. Vervolgens wordt ingezoomd op de drie fases van de aanpak en vertelt

1 https://en.wikipedia.org/wiki/Chatham_House_Rule

waarom daarvoor is gekozen. Informatie hierover staat in hoofdstuk 1 en in de uitgebreide publicatie over de aanpak begeleidingsethiek. Als aanvulling daarop kan je een training volgen of intervisie organiseren via ECP. De ervaring leert dat het verstandig is om bij de introductie het derde deel over de handelingsopties alleen te benoemen en pas verderop toe te lichten, voorafgaand aan fase 3. Aan het eind van de presentatie is er ruimte voor vragen. Daarna stapt de inleider weer in de rol van moderator. De workshop begint bij fase 1, zoals figuur 1 laat zien. Daarom vraag je de expert(s) hun toelichting te geven.

Fase 1 – Casus

Toelichting op mens en technologie in context (25 minuten)

De expert vertelt over de casus aan de hand van de drie vragen:

- Wat is de huidige context?
- Wat is het probleem dat jullie willen oplossen?
- Wat is de (technologische) oplossing en hoe werkt deze?

De casus en de implicaties moeten duidelijk worden voor alle deelnemers. Het is daarom belangrijk om in deze fase goed door te vragen over allerlei aspecten van de toepassing en de context. Voor bepaalde deelnemers zal de context heel helder zijn maar de toepassing wellicht niet voor andere deelnemers, voor bijvoorbeeld de leverancier van de toepassing is de context mogelijk minder helder maar is de toepassing dat juist wel. Denk hierbij aan de operationele activiteiten van de afdeling of binnen de organisatie en de betrokkenheid van verschillende soorten medewerkers, maar ook aan de interface of de mogelijkheden tot interactie met de toepassing, de datahuishouding van de toepassing en de manier waarop dit in de toepassing verwerkt wordt (bijvoorbeeld met slimme algoritmen). Deze fase is nadrukkelijk informatief, geef dus goed ruimte voor vragen maar voorkom discussie. Het doel is dat iedereen na afloop van deze fase goed weet waar het over gaat. Probeer na te gaan of dat bij iedereen het geval is.

De workshop is nu ongeveer een uur gaande en veel informatie is overgedragen. Dit is een natuurlijk moment voor een korte pauze van tien minuten. Hierna begint het actieve deel van de workshop.

Fase 2 – Dialoog

Fase 2a – Actoren (15 minuten)

In deze fase wordt aan de deelnemers gevraagd welke actoren bij de casus betrokken zijn. De deelnemers met hun verschillende achtergrond zullen verschillende actoren noemen. Bijna altijd blijkt dat er meer mensen betrokken zijn dan ieder voor zich in eerste instantie dacht. Dit geeft aan dat de groep goed is samengesteld, maar ook dat er betrokkenen ontbreken en dus ook hun specifieke perspectief op de casus. Vraag de groep daarom zo nu en dan vanuit zo'n ontbrekend perspectief te kijken naar de casus.

De moderator zet de brainstorm vlot en enthousiast in. Doel is de actoren te inventariseren die betrokken zijn bij de digitale toepassing waarvoor de workshop wordt georganiseerd. Deze brainstorm kost niet veel tijd. In een zaal geeft de moderator mensen kriskras het woord. Die schrijven hun suggestie op een flip-over. Er zal snel een lijst ontstaan. Als een actor niet duidelijk aan de casus kan worden gelinkt, vraagt de moderator om een toelichting. De moderator sluit af met de vraag of er nog belangrijke actoren missen. De lijst hoeft niet uitputtend te zijn, het is ter inspiratie en om de scope duidelijk te maken van wie er allemaal geraakt worden. Benoem dit ook. Na de brainstormsessie hangt de moderator het overzicht zichtbaar op in de zaal. In een online situatie werkt de chatfunctie uitstekend voor de brainstorm over actoren. Omdat mensen parallel kunnen werken, verloopt de online brainstorm snel. De moderator spreekt de naam van de actoren hardop uit die in de chat verschijnen. De input in de chat blijft tijdens de sessie te lezen en wordt na afloop voor het verslag bewaard.

Fase 2b – Effecten (30 minuten)

Veel ethische methodes focussen op ethische waarden, vragen of dilemma's. In de aanpak begeleidingsethiek wordt eerst de vraag gesteld naar de mogelijke effecten van de introductie of het breed gebruik van een technologie. De vraag naar effecten is concreter. Bijna iedereen heeft hierover duidelijke beelden vanuit eigen werkervaring en wereldbeeld. In deze tweede fase worden verschillende soorten effecten gezocht: positieve effecten en negatieve effecten, korte-termijneffecten en lange-termijneffecten, en effecten op micro-, meso- en macroniveau (ofwel voor het individu, de organisatie en de samenleving).

Hoewel er meerdere mogelijkheden zijn om een workshop te leiden, raden we de brainwrite methode aan. Het idee daarachter is dat iedereen in vijf minuten voor zichzelf mogelijke effecten opschrijft die nieuwe digitale toepassingen met zich mee kunnen brengen. Het is dan vijf minuten stil. Na die vijf minuten maakt de moderator een ronde, waarin iedereen om de beurt wordt gevraagd diens meest

relevante effect te noemen. Deze keuze heeft als voordeel dat iedereen aan de beurt komt en evenveel spreektijd krijgt.

Als een effect niet duidelijk is, vraag dan om een toelichting. Ook andere deelnemers mogen om toelichting of concretisering vragen. Iedereen moet begrijpen wat er wordt bedoeld. Voor de mensen achter aan de ronde wordt het moeilijker om met iets nieuws te komen. Dat effect kun je benoemen en gebruiken. Het is uiteraard geen schande als iemand zegt dat al zijn effecten al zijn ingebracht. Het is ook een stimulans om je best te doen nog iets te verzinnen wat nog niet is genoemd. Als de ronde afgerond is, volgt de open ronde. Daarin haal je de effecten op die nog niet genoemd zijn.

Offline gebruik je een flip-over met twee kolommen: een voor positieve en een voor negatieve effecten. Online werkt een tabel in Word goed, die je via schermdelen in beeld brengt.

Fase 2c – Waarden (20-30 minuten)

Doel van deze fase is de relevante waarden die in de groep leven naar boven te krijgen. De drie belangrijkste worden door de moderator vastgesteld, waarna ze gebruikt worden in fase drie bij de handelingsopties.

Waarden zitten vaak achter de effecten verborgen. Als iemand bijvoorbeeld zegt 'het effect is dat ze alles van me weten' dan kun je de waarde privacy herkennen. Bij het effect 'ik weet niet of het advies dan wel klopt' gaat het om vertrouwen. Waarden die in de praktijk veel genoemd worden zijn kwaliteit van de dienstverlening, autonomie van gebruikers en cliënten, veiligheid en efficiëntie. In **bijlage 2** staan meer waarden genoemd. In en om de organisatie bestaan soms al ethische waardenkaders of kernwaarden. Die kunnen in de workshop ingebracht worden, maar het is niet per se nodig. Als ze ingebracht worden, doe dat dan pas nadat de waarden vanuit de groep benoemd zijn. Hiermee voorkom je oneigenlijke beïnvloeding van de waarden in de groep.

Als fase 2c begint, presenteert de co-moderator de waarden zoals die naar boven komen naar aanleiding van de benoemde effecten. Sommige effecten zullen bij dezelfde waarde uitkomen. De co-moderator heeft ter voorbereiding een lijst met relevante waarden bestudeerd, zodat de vertaling van effect naar waarde vlot verloopt (zie **bijlage 2** voor een lijst met waarden).

Na de presentatie controleert de moderator of de groep de waarden herkent en of er nog waarden missen. Soms ontstaat er een dialoog over het verschil en de overeenkomst, en sommige waarden worden samengevoegd.

Tot slot wordt de groep gevraagd de drie meest relevante waarden voor deze casus te bepalen. Dat is nodig om te komen tot handelingsopties in fase 3. Vraag de deelnemers kleine stickertjes op het vel te plakken bij de voor hen meest relevante waarde. Een andere manier is mondeling te vragen welke waarden belangrijk zijn, en in de groep te peilen of dit wordt gedeeld. Het is goed om op te merken dat het tijdens de workshop verder werken met de drie gekozen waarden beslist niet betekent dat de andere niet belangrijk zijn, een organisatie kan er voor kiezen om zelf rondom de andere benoemde waarden handelingsopties te formuleren.

Online zijn er diverse tools voorhanden die het vaststellen van de belangrijkste waarden vergemakkelijken. De ervaring leert dat de chat in de videobelsoftware het makkelijkste werkt. Iedereen vermeldt zijn belangrijkste waarde in de chat. Al snel zal duidelijk worden welke drie het meest favoriet zijn.

Overgang

Toelichting handelingsopties

Bij de overschakeling van de dialoogfase naar fase drie over handelingsopties, geeft de moderator een toelichting. De moderator legt uit dat er drie aangrijpingspunten zijn om ethisch te handelen:

- via het ontwerpen van de technologie (ethics by design),
- via het inrichten van de omgeving,
- via het aanpassen van gedrag.

Bij elk van de drie is het goed om passende voorbeelden te noemen. Dat kan een generiek voorbeeld zijn, zoals de auto, maar ook een specifiek voorbeeld uit de omgeving van de casus. Ter verduidelijking is het ook handig aan te geven wie met de handelingsopties aan de slag gaan. Als het gaat om technologie dan zijn dat ontwerpers, technici of inkopers van technologie. Bij de omgeving kan het gaan om managers, beleidsmakers en verzekeraars. En bij het gedrag zijn het bijvoorbeeld de afdelingen HR en Communicatie.

De deelnemers in deze derde fase wordt gevraagd om in kleinere teams, van rond de vijf mensen, aan de slag te gaan om handelingsopties te bedenken. Dat gebeurt in parallelle breakouts. Dat betekent dat op dit moment de deelnemers worden verdeeld over de groepjes, en dat bepaald wordt wie de moderator is en waar de groepen naar toe kunnen voor overleg. Hierna is het pauze.

Fase 3 – Handelingsopties

Fase 3a – Genereren in subgroepen (30-40 minuten)

Het doel van deze derde fase is aan de hand van de drie gekozen waarden in fase 2 te komen tot handelingsopties voor drie domeinen: het ontwerpen van de technologie, het inrichten van de omgeving en het aanpassen van het menselijk gedrag. Vragen die in dit kader gesteld kunnen worden:

- hoe kan het (her)ontwerpen van technologie ertoe bijdragen dat de veiligheid (waarde) verbetert?
- hoe kan de omgeving worden (her)ingericht, zodat het gebruik van technologie leidt tot meer 'autonomie' voor de gebruiker
- Hoe kunnen mensen hun gedrag aanpassen zodat de waarde privacy beter geborgd blijft

Elk subgroepje richt zich op één van de domeinen (technologie, omgeving en mens) en behandelt alle geselecteerde waarden.

De opzet van de subworkshop is als volgt:

- Welkom, indien nodig nog een snelle voorstelronde.
- Korte introductie over handelingsopties. Leg de focus van het groepje bij één van de drie domeinen technologie, omgeving of menselijk gedrag, en breng in herinnering de gekozen waarden om tot handelingsopties te komen in de genoemde domeinen.
- Bepaal wie van de deelnemers de plenaire terugkoppeling wil doen aan het eind.
- Brainwrite van maximaal vijf minuten over handelingsopties.
- Een of twee rondes om de ideeën op te halen.
- Ruimte voor dialoog en aanvullingen.
- Check of degene die de terugkoppeling gaat doen voldoende materiaal heeft.

Ter ondersteuning gebruik je een flip-over of bij online een Worddocument. Maak een tabel met de drie waarden en vraag in de subgroep naar oplossingen vanuit de gekozen invalshoek. Schrijf een of meer handelingsopties op, gekoppeld aan de waarden en het domein. Deze indeling is niet heilig. Als mensen met handelingsopties komen die bij andere waarden passen, dan zijn ze ook welkom. Het gaat in deze subworkshop niet om de precieze indeling, maar om het zoveel mogelijk genereren van ideeën. Soms is er een voorbeeld nodig om de groep op gang te helpen. Zorg dat je die als moderator paraat hebt.

Op tijd eindigen is extreem belangrijk, want de gemeenschappelijke sessie kan pas doorgaan als alle subgroepjes weer terug zijn in de plenaire bijeenkomst. Waarschuw de groep vijf minuten van tevoren, zodat de gesprekken afgerond kunnen worden. De moderatoren zijn verantwoordelijk voor het verslag van de subworkshop. Dat is niet veel werk, maar wel belangrijk. Probeer dat diezelfde dag nog te maken.

Fase 3b – Plenair presenteren (20 minuten)

Iedereen komt weer bijeen in dezelfde (virtuele) ruimte. Elk groepje presenteert zijn handelingsopties aan de hand van de flip-over of het online Worddocument. Daarna is er ruimte voor een beperkt aantal vragen. Deze fase gaat vrij vlot. Ga uit van vijf minuten per persoon. Meestal gaat dat vanzelf goed, soms moet je als moderator versnellen.

Afsluiting

Het is belangrijk om netjes en rustig af te sluiten. Na het harde werk in de voorgaande uren is het belangrijk even terug te kijken, om vervolgens over te gaan tot de afsluiting. De afsluiting heeft drie onderdelen:

- Eerst wordt de expert gevraagd om zijn of haar mening. Er is door alle deelnemers op verschillende manieren gesproken over 'zijn of haar' digitale toepassing. Wat vond je ervan? Is je iets opgevallen? Heb je iets geleerd? De pilots wijzen uit dat vooral de dialoog met betrokkenen uit verschillende disciplines zeer gewaardeerd wordt.
- Daarna mogen alle deelnemers een korte reflectie geven. Opvallend bij de pilots is dat alle deelnemers positief zijn over de workshop. Leuk, waardevol, verrassend en leerzaam zijn enkele woorden die vaak terugkomen.
- Het dagdeel eindigt zoals het begonnen is. De sponsor bedankt alle deelnemers voor hun inzet en bijdrage en vertelt wat er met de resultaten gaat gebeuren en welke stappen er gezet gaan worden. Ook wordt aangegeven dat een conceptverslag voor becommentariëring wordt rondgestuurd, voordat het definitief wordt vastgesteld.

Na afloop van de workshop begeleidingsethiek is er een gezamenlijke lunch of een napraatmoment met een drankje en hapjes. Afhankelijk van de sponsor en initiatiefnemer krijgen de deelnemers soms een kleinigheid als dank.

Afronding en vervolg

Hoofdstuk 4

Afronding en vervolg

Na afloop van de workshop begeleidingsethiek zijn er nog twee stappen die gezet moeten worden. Ten eerste dient het verslag van de workshop uitgewerkt te worden. Ten tweede gaat het om het zo goed mogelijk benutten van de uitkomsten binnen de organisatie. Daarvoor helpt het om een werkdocument te maken. De acties die je daarin zet, moeten in gang worden gezet. Daarvoor is een formele bevestiging van bijvoorbeeld een managementteam nodig.

De co-moderator maakt een eerste versie van het verslag. Dat wordt gecontroleerd en aangevuld door de moderator. Vervolgens wordt dit document gedeeld met alle deelnemers, met de vraag of zij binnen maximaal een week willen reageren met suggesties en aanvullingen. Expliciet moet er aandacht zijn voor de namenlijst, die als bijlage aan het verslag is toegevoegd. Kloppen de namen en de functies, én gaat iedereen ermee akkoord dat hun naam op de lijst staat? Soms kunnen deelnemers uit de sessie het bezwaarlijk vinden om in die specifieke context of in die specifieke rol in een openbare publicatie terecht te komen. Houd daar rekening mee. Het verslag is openbaar en kan breed gedeeld worden. Uiteraard zijn daar uitzonderingen op mogelijk, bijvoorbeeld als er rondom de casus geheimhouding is gevraagd.

De vorm van het verslag kan verschillen. Het kan een aantal A4'tjes zijn, maar het kan ook de vorm krijgen van een volledig opgemaakt rapport. Voorbeelden hiervan zijn te vinden op www.begeleidingsethiek.nl. Op deze website worden alle verslagen van de workshops begeleidingsethiek geplaatst.

Werkdocument en borging

Moderatoren adviseren organisaties de uitkomsten van de workshop te laten neerslaan in een werkdocument ten ondersteuning van implementatie en borging van handelingsopties. In dit werkdocument worden de handelingsopties uit de workshop omgezet in concrete vervolgactiviteiten. Dit werkdocument wordt

besproken in een besluitvormend gremium (MT, RvB), zodat de activiteiten in gang gezet kunnen worden. Hierin speelt de sponsor een belangrijke rol.

De workshop heeft ook procesmatige effecten die kunnen vragen om een vervolg. Mensen met verschillende achtergronden zijn tijdens de workshop tegelijkertijd betrokken bij de ethische vormgeving van de toepassing van technologie. Dit is waardevol en regelmatig wordt tijdens de workshop de suggestie gedaan dat anderen ook dit gezamenlijke proces zouden moeten doorlopen. Als moderator ga je in gesprek met de initiatiefnemer over procesmatige vervolgstappen en voegt die toe aan het werkdokument.

Communicatie

Het eerste communicatiemiddel is uiteraard het verslag en het tweede het werkdokument. Beide moeten verstuurd worden naar de juiste personen. Daarnaast kan er op andere manieren gecommuniceerd worden: een artikel in een tijdschrift, op de website of een lezing. Dit kan zowel binnen als buiten de organisatie.

Platform Begeleidingsethiek

Deze handleiding is tot stand gekomen op basis van input uit de moderatorencommunity. Elke zes weken is het voor alle moderatoren begeleidingsethiek (in opleiding) een bijeenkomst. Hier delen de moderatoren hun ervaringen. Ook is er altijd een verdiepingssessie over een onderwerp rondom de aanpak. Dit leidt tot een two-pager, die gedeeld wordt. Zo wordt kennis opgebouwd en wordt de aanpak elke keer krachtiger. Dit is een *community of practise* waar resultaten en inzichten gedeeld en beschikbaar gemaakt worden. Door deel te nemen aan de coalitie draagt de workshop die je hebt begeleid niet alleen bij aan de organisatie van de initiatiefnemer, maar ook aan bredere kennis en zichtbaarheid van ethisch verantwoord digitaliseren. De coalitie vraagt je het verslag te delen en zo anderen te helpen bij hun ethische uitdagingen. Door je ervaringen te delen wordt ook de gezamenlijk de aanpak begeleidingsethiek sterker. Je kunt je verslag sturen naar de Platform Begeleidingsethiek, waarna het een plekje krijgt op www.begeleidingsethiek.nl. Daar zijn alle verslagen van eerdere workshops te vinden. De contactgegevens van de coalitie zijn ook op deze website te vinden.

Bijlagen

Bijlage 1 Plan van aanpak workshop begeleidingsethiek

Bijlage 2 Waarden

Bijlage 3 Werkdocument en borging

Bijlage 4 Algemene tips over de rol als moderator

Bijlage 5 Template verslag usecase Aanpak
Begeleidingsethiek

Bijlage 1

Plan van aanpak workshop begeleidingsethiek

Download
Word template

Naam organisatie

Onderwerp van de workshop

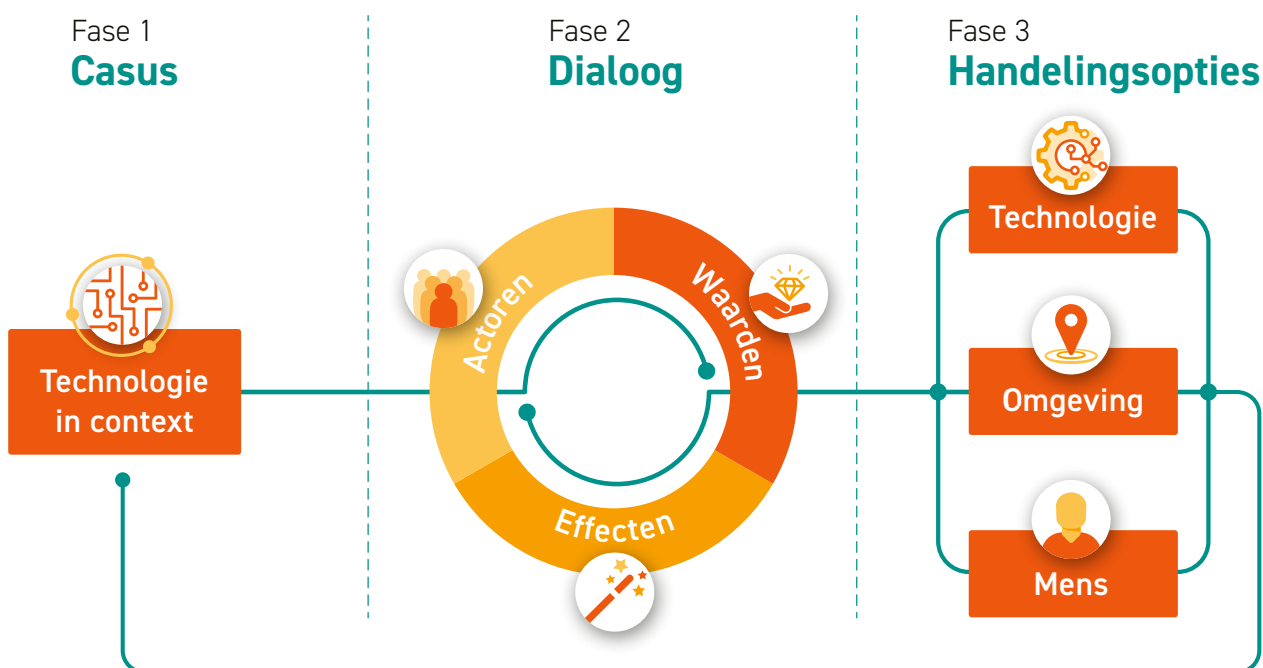
Namen medeorganisatoren instelling/organisatie die de casus aanlevert

Namen moderatoren/organisatoren

Opzet workshop begeleidingsethiek

Dit plan van aanpak heb je nodig nadat je in contact bent gekomen met een organisatie die een workshop begeleidingsethiek wil houden rondom een casus. Door stapsgewijs dit plan door te nemen en in te vullen, kan een workshop goed voorbereid worden zonder stappen over te slaan. Daarnaast helpt het plan om medeorganisatoren in te schakelen bij de voorbereiding van een workshop.

Aanpak begeleidingsethiek

1. Doelstelling

De eerste stap die je doet met vertegenwoordigers van de organisatie die de casus aandragen, is het gezamenlijk vaststellen van de doelstelling van de workshop. Over het algemeen zijn doelstellingen:

- een goed gesprek voeren met relevante betrokkenen rondom de ethische aspecten van de implementatie van technologie,
- inzicht verkrijgen in waarden die relevant zijn rondom de casus,
- het verzamelen van handelingsopties voortkomend uit die waarden.

Voor een organisatie kunnen ook andere doelstellingen een rol spelen, zoals het zelf in huis halen van de kennis en ervaring om een workshop begeleidingsethiek te geven.

2. Onderwerp

Stem goed af wat de casus is die tijdens de workshop wordt besproken. Korte omschrijving van casus en context (max 150 woorden).

3. Keuze digitaal of fysiek

Het maakt uit of een workshop fysiek of digitaal gehouden wordt. Bij een fysieke workshop zal een ruimte en catering geregeld moeten worden. De instructie aan deelnemers is per situatie verschillend, zo zal bij een online workshop instructie nodig zijn over de te gebruiken digitale interface.

Beslis daarom zo vroeg mogelijk in het traject of de workshop fysiek of digitaal zal plaats vinden. De belangrijkste verschillen in aanpak:

- Regelen drie ruimtes (een plenair, twee extra voor subgroepen)
- Regelen van catering en flipovers met stiften
- Keuze voor een specifiek digitaal vergaderprogramma (Zoom, Teams, Webex, etc)
- Beschikbaarheid en kennis van het digitale programma bij alle deelnemers
- Gedragsregels bij het gebruik van een digitaal programma (microfoon uit, gebruik chat, etc.)

4. Benoemen deelnemers en sleutelrollen

Vooraf moeten de deelnemers bekend zijn en enkele sleutelrollen worden toegekend:

- Sponsor
- Expert
- Co-moderator
- Begeleider(s) subworkshops

Elk van deze personen moet goed van tevoren gebriefd worden over wat er tijdens de subworkshop en de aanloop daarnaartoe van hen wordt verwacht.

Maak een deelnemerslijst:

- ...
- ...
- ... (sponsor)
- ... (moderator)
- Etc.

5. Uitnodigen

Alle deelnemers krijgen een uitnodigingsmail met daarin voorbereidende informatie over zowel de methodiek als de casus. Informatie over de methodiek kan bijvoorbeeld gegeven worden aan de hand van het filmpje van Peter-Paul Verbeek.

6. Tijdschema

Duur	Onderdeel	Rollen	Benodigd
15 min	hulp bij inloggen	Co-moderator	
15 min	1. Welkom en kennismaking	Sponsor Moderator	
10 min	2. Opzet bijeenkomst & inleiding begeleidings-ethiek	Moderator	Sheets
25 min	3. Fase 1: Toelichting op technologie en gebruik ervan	Expert	Sheets
Korte pauze			
15 min	4. Fase 2a: Actoren benoemen	Moderator	Chat
30 min	5. Fase 2b: Dialoog over mogelijke effecten van gebruik technologie	Moderator Co-moderator tekent waarden op	Word/Flipover
20 min	6. Fase 2c: Dialoog over waarden rondom gebruik van technologie	Moderator Co-moderator deelt waarden	Word/Flipover
5 min	7. Toelichting handelingsopties	Moderator	Sheets
Pauze			
40 min	8. Fase 3a: Genereren handelingsopties	Moderator Co-moderator 3 ^e begeleider	Drie subworkshop Word/Flipover
20 min	9. Fase 3b: Plenair handelingsopties	Moderator Drie terugkoppelaars	Word/Flipover
20 min	10. Afsluiting • Reactie casushouder • Reactie casushouder • Afronding	Expert Alle deelnemers Sponsor	

7. Draaiboek workshop

1. Introductie

- Welkom, noodzaak van de bijeenkomst, context, kader
- Afstemming van huisregels, met name voor een digitale sessie
- Korte voorstelronde (naam en functie)
- Opzet en doelstelling van de middag

2. Toelichting aanpak begeleidingsethiek, context en positionering ten opzichte van andere methoden, zoals het Moreel Beraad.

3. Fase 1: Toelichting op technologie en gebruik in context

- Wat moeten we weten van de technologie?
- Waarom wordt de technologie ingezet? Wat is het doel?
- In welke context wordt de technologie ingezet?

Korte pauze

4. Fase 2a: Dialoog: Brainstorm over actoren

- Nu de casus bekend is, vragen we de deelnemers actoren te noemen die hier betrokken zijn (op wie de technologie invloed heeft)
- Een vlotte brainstorm
- Vraag aan eenieder, probeer soms ook vanuit ander perspectief te denken

5. Fase 2b: Dialoog: mogelijke effecten van gebruik technologie

- Effecten: zowel positief als negatief, bekijken vanuit verschillende niveaus
- Brainwrite: iedereen bedenkt in vijfminuten voor zichzelf mogelijke effecten

Belangrijk: effecten kunnen zowel positief als negatief zijn

- In de eerste ronde wordt iedereen gevraagd naar zijn belangrijkste effect
- De groep denkt na over effecten die nog missen, bijvoorbeeld positieve of juist negatieve effecten. De moderator kan hiervoor sturende vragen stellen.

6. Fase 2c: Dialoog: over waarden rondom gebruik van technologie

- De co-moderator presenteert lijst met waarden
- Gesprek met de groep: herkenbaar, aanvullingen: welke missen we?
- Welke vinden we het meest belangrijk? Dit blijkt uit het gesprek of er wordt gestemd.

7. Toelichting handelingsopties

- Moderator licht de drie soorten handelingsopties toe
- Vertellen van groepsindeling met co-moderator en hoe fysiek of digitaal opsplitsen
- Overgang naar fase 3 inleiden

Subgroep 1 Techniek		Subgroep 2 Omgeving		Subgroep 3 Mens	
Naam	Organisatie/ rol	Naam	Organisatie/ rol	Naam	Organisatie/ rol
Begeleider		Begeleider		Begeleider	
Deelnemer		Deelnemer		Deelnemer	
Deelnemer					

Pauze

8. Fase 3a: Bedenken handelingsopties in kleine groepjes

- Subgroepjes (technologie, omgeving en mens)
- Drie aparte digitale breakout rooms opzetten of fysiek splitsen
- Drie moderatoren
- Uitleg door moderatoren
- Strak tijdschema, want alle groepjes komen tegelijk terug in de plenaire bijeenkomst
- Aan de hand van de belangrijkste drie waarden worden handelingsopties benoemd
 - *Uitkomst: twee of drie handelingsopties per waarde. Die geven antwoord op de vraag: wat kan er gedaan worden om waarde x te borgen of te versterken binnen een van de drie domeinen?*

	Waarde X	Waarde Y	Waarde Z
Technologie	Handelingsoptie	Handelingsoptie	Handelingsoptie
	Handelingsoptie	Handelingsoptie	Handelingsoptie
Omgeving	Handelingsoptie	Handelingsoptie	Handelingsoptie
	Handelingsoptie	Handelingsoptie	Handelingsoptie
Mens	Handelingsoptie	Handelingsoptie	Handelingsoptie
	Handelingsoptie	Handelingsoptie	Handelingsoptie

- Bepaal wie de terugkoppeling doet in de plenaire bijeenkomst.
Input verkrijgen door:
 - *Even zelf laten nadenken*
 - *Rondje ideeën ophalen*
 - *Dialog, discussie of uitdiepend gesprek*
 - *Prioriteiten bepalen voor de terugkoppeling*
 - *Twee of drie ideeën worden plenair gepresenteerd*

9. Fase 3b: Handelingsopties plenair presenteren

- Elk groepje presenteert zijn opties en levert de bovenstaande matrix op
- Faciliteer een dialoog, vragenronde, verdiepend gesprek

10. Afsluiting

- Vraag aan de Expert wat hij/zij geleerd en gezien heeft
- Feedback ronde deelnemers: wat vond je van de middag?
 - *Mogelijke onderwerpen om te bespreken: hoe vond je de middag, hoe vond je de aanpak, wat vond je van/kun je met de resultaten, (hoe) ga je er iets mee doen en welke vervolg zou je willen?*
- Slotwoord sponsor
 - *Wat gaan we doen met de output binnen de doelorganisatie? Denk aan:*
 - *Resultaten meenemen in vervolgstappen*
 - *Communicatie (verslag, eventueel artikel inbrengen bij Raad van Bestuur, op een congres o.i.d.)*
 - *Aanpak begeleidingsethiek integreren in innovatieproces, zorgproces en/of beleidsproces*
 - *Aanpak herhalen met andere stakeholders, eventueel zelf mensen opleiden als moderator*

Bijlage 2

Waarden

Onderstaande lijstjes zijn voorbeelden van waarden die door de deelnemers genoemd kunnen worden tijdens de workshop. Deze lijstjes zijn niet compleet.

Waarden die in de praktijk in veel workshops een rol spelen:

- Autonomie (van de cliënt en de medewerker)
- Effectiviteit
- vakmatige kwaliteit
- werkplezier
- privacy en vertrouwen
- Veiligheid (voor de cliënt en de medewerker)

Top 10 van meest genoemde waarden wereldwijd

1. Vrijheid
2. Respect
3. Eerlijkheid
4. Verdraagzaamheid
5. Gelijkheid
6. Rechtvaardigheid
7. Vriendelijkheid
8. Vrede
9. Liefde
10. Veiligheid

Andere waarden:

- Tolerantie
- Zorgzaamheid
- Religie
- Spiritualiteit
- Familie
- Plezier
- Verbondenheid
- Autonomie
- Bescheidenheid
- Stabiliteit
- Beleefdheid
- Schoonheid
- Loyaliteit
- Vaderlandsliefde
- Naastenliefde
- Trouw
- Integriteit
- Geluk
- Verantwoordelijkheid
- Onafhankelijkheid
- Humor
- Rust
- Spontaniteit
- Authenticiteit
- Creativiteit
- Zelfvertrouwen
- Spiritualiteit
- Zingeving
- Zelfstandigheid
- Vernieuwing
- Uitdaging
- Behulpzaamheid
- Dankbaarheid
- Geduld
- Optimisme
- Gezondheid
- Vriendschap
- Discipline
- Persoonlijke ontwikkeling
- Harmonie
- Stiptheid
- Passie
- Rijkdom
- Solidariteit
- Leiderschap
- Inzicht
- Mededogen
- Netheid
- Openheid
- Toewijding

Bijlage 3

Werkdocument en Borging

In een sessie begeleidingsethiek voeren verschillende belanghebbenden een dialoog over effecten en waarden van een bepaalde technologische toepassing in een specifieke omgeving. Ook komt de groep tot een aantal handelingsopties. De resultaten worden vastgelegd in een verslag.

De ervaring leert dat de sessie veelal als inspirerend en rijk wordt ervaren. Het is verstandig zowel inhoudelijk als procesmatig vervolgstappen te zetten. Dat betekent het uitwerken van de verschillende resultaten, keuzes maken welke handelingsopties wanneer door wie worden opgepakt en deze resultaten onderdeel maken van (reguliere) besluitvormingsprocessen. Een werkdocument kan daarbij helpen. In eerste instantie ligt de verantwoordelijkheid daarvoor bij de initiatiefnemer, die kan ook anderen betrekken. Hieronder volgt een korte beschrijving (format) van de drie onderdelen in een werkdocument. Tot slot een aantal suggesties om het werkdocument onderdeel van het besluitvormingsproces te maken.

Inhoud werkdocument

Het werkdocument bevat drie onderdelen: een verdieping op de inhoud van de sessie, een plan voor de communicatieactiviteiten rond de sessie, en hoe begeleidingsethiek ingebed kan worden binnen de organisatie.

1. Inhoudelijke verdieping resultaten sessie

In het werkdocument wordt een verdieping aangebracht op de in de sessie gegenereerde output rond effecten, waarden en handelingsopties:

Effecten: noem de opvallende (positieve en negatieve) effecten, en geef aan welke risico's of kansen hiermee gepaard gaan voor de organisatie.

Waarden: beschrijf hoe de genoemde waarden zich verhouden tot de waarden van de organisatie (formeel vastgelegd, bijvoorbeeld in kernwaarden, gedragscode, etc. of informeel).

Handelingsopties: dit is de belangrijkste, want het zijn de handelingsopties die gemaakt zijn om tot acties te worden. Concretiseer en contextualiseer de handelingsopties daar ze verder uit te werken en uit te schrijven. Neem daarbij de volgende stappen:

- Beschrijf de handelingsopties begrijpelijk en benoem de context, zodat het niet alleen duidelijk is voor de aanwezigen, maar ook voor andere geïnteresseerden. Maak de handelingsopties zo nodig, indien mogelijk concreter, zodat deze nóg actiegerichter worden
- Prioriteer welke opties het meest relevant en haalbaar zijn, zodat deze handelingsopties ten uitvoer gebracht kunnen worden. Een best practice hierbij is om dit in de vorm van een spreadsheet (zie template) te doen. Dit helpt ook in het later verantwoording afleggen van wat er met de resultaten van een sessie zijn gedaan, en welke daadwerkelijk naar aanleiding van de sessie zijn uitgevoerd. Zo kan het nut van een sessie begeleidingsethiek worden aangetoond.
- Koppel actiehouders aan de handelingsopties: soms ligt dat voor de hand: technische zaken door technici, beleid door beleid. Het is goed om hier suggesties voor te doen, dat kan dan door het besluitvormend aangepast en bekrachtigd worden.

2. Communicatie

Een sessie begeleidingsethiek heeft ook een procesmatige functie. Er ontstaat een (gezamenlijk opgebouwd) breder beeld van de case, mensen herkennen de positieve en negatieve effecten die anderen inbrengen, samenwerken aan handelingsopties geeft verbinding en herkenning van de handelingsopties. Meestal is het wenselijk wat er tijdens de workshop gebeurt breder te delen dan enkel met de aanwezigen. Dat vraagt om communicatie. Dat kan via mond-op mond, door een presentatie in een relevant gremium, via intranet, op een website, een nieuwsbericht of persbericht naar aanleiding van de sessie etc. Het is ook mogelijk om een podcast of video op te nemen of een paneldiscussie te organiseren waarin deelnemers met andere betrokkenen terugkijken op de sessie en het vervolg. Hoe dan ook benoem de communicatie-activiteiten in het werkdocument. Betrek daar indien mogelijk iemand bij van de communicatieafdeling.

3. Inbedding begeleidingsethiek in organisatie

Besteed ook aandacht aan structurele inbedding van de aanpak begeleidingsethiek in de organisatie. Beantwoord hierbij de volgende vragen:

Verhouding tot andere sessies:

- Hoe verhoudt de sessie zich tot andere sessies die over dit onderwerp gehouden zijn?
- Zijn er ook andere sessies begeleidingsethiek geweest binnen de organisatie? Hoe spelen die een rol?

Verantwoordelijke:

- Is er een medewerker verantwoordelijk maken voor het faciliteren en organiseren van sessies, zodat deze als aanspreekpunt kan fungeren?
- Wie faciliteert de sessies? Er is altijd de mogelijkheid om externe moderators in te schakelen, maar het verdient aanbeveling dat medewerkers uit de organisatie zelf de sessies verzorgen, zodat er daadwerkelijk eigenaarschap van de methode ontstaat.

Inbedding in andere processen:

- Hoe verhoudt inzet van begeleidingsethiek zich tot bestaande processen, bijvoorbeeld rond innovatie?
- Bij welke casussen wordt begeleidingsethiek ingezet? Bij bepaalde onderwerpen, technologieën, bij een specifiek risico, etc.?

Breng het werkdocument in het besluitvormingsproces

Een sessie met de aanpak begeleidingsethiek staat niet los van de organisatie of het netwerk waarin de case zich bevindt, maar maakt er onderdeel van uit. Het is daarom belangrijk dat de uitkomsten (inhoud en proces) een plaats krijgen in de reguliere besluitvormingsprocessen. Dat kan besluitvorming zijn door het management team, maar ook behandeling door de OR, de gemeenteraad, een bestaande ethische commissie, de innovatie-afdeling etc.

Ideaal gesproken maakt de aanpak al voor de start onderdeel uit van de organisatie. Zo zijn er organisaties waar de aanpak een standaard onderdeel is in het innovatieproces. Of waarin bijvoorbeeld meerdere sessies worden gehouden rond een onderwerp, bijvoorbeeld in verschillende regio's en waar de gezamenlijke resultaten input zijn voor beleid.

Tot slot is het goed te beseffen dat alle deelnemers ergens een plek hebben in dat besluitvormingsproces. Voorkom de klassieke fout om mensen voor een (goede) sessie bijeen te roepen dan in je weer op je eigen proces te richten en hen te vergeten. Betrek hen bij de besluitvorming, communiceer over wat er met hun input gedaan wordt en sta open voor acties en reacties van de deelnemers.

Bijlage 4

Algemene tips voor de rol van moderator

In de handleiding hebben we de voorbereiding van de workshop, de workshop zelf en wat er erna moet gebeuren behandeld. De moderator heeft daarin een belangrijke rol. In deze bijlage zijn daarom een aantal algemene tips opgenomen, waar de moderator zijn voordeel mee kan doen.

Wees een leider

Je bent de (tijdelijke) leider. Dat betekent dat je verantwoordelijk bent voor het geheel: voor een goede voorbereiding, voor hoe mensen in de workshop zitten en voor de uitkomsten. Tijdens de sessie verwachten mensen dat jij het geheel in de gaten houdt. Het geeft je ook de autoriteit om op basis daarvan in te grijpen. Je mag mensen (vriendelijk) afkappen, je mag doorvragen etcetera.

Bewaak het detailniveau van de discussie

Wees je bewust van het detailniveau van de discussie. Een ethische dialoog vraagt om het spelen met algemene en gedetailleerde informatie. Een te algemene discussie leidt niet tot het blootleggen van de exacte dilemma's. Een te gedetailleerde discussie maakt van alle situaties een uniek geval waarin geen overwegingen zitten. Het spelen met deze niveaus is daarom cruciaal en dit vraagt om het inzetten van vaardigheden als goed *luisteren*, *samenvatten* en *doorvragen* (LSD).

Zorg voor tempo en rust

De workshop staat onder een behoorlijke tijdsdruk. Dat geeft vaak een goede dynamiek. Jij bent verantwoordelijk voor het tijdsverloop. Dat betekent dat in de afgesproken tijd de verschillende activiteiten goed moeten zijn afgerond. Tijdens het proces zul je misschien keuzes moeten maken, zoals een bepaalde dialoog even laten doorlopen terwijl je ergens anders in het programma een onderdeel eerder afrondt. Er mag tempo gemaakt worden, maar doe dat vanuit rust, niet vanuit haast of paniek.

Vertrouw op de aanpak begeleidingsethiek

De aanpak zit stevig in elkaar. Als de stappen worden gevolgd, krijg je veel resultaten en een goede dynamiek tussen de deelnemers. Soms willen mensen discussiëren. Daar mag enige ruimte voor zijn, maar niet te veel. De aanpak beoogt het creëren van een dialoog, niet van een discussie.

Bewaak het groepsproces

In de aanpak zijn verschillende methodische keuzes ingebouwd, waardoor iedereen vanzelfsprekend aan het woord komt. Toch is er in elk groepsproces het gevaar dat een aantal personen de bijeenkomst domineert, hoewel dit online minder voorkomt. Het is jouw verantwoordelijkheid dat dat niet gebeurt, ook al heeft iemand een belangrijke functie. Wees alert op personen die niet gewend zijn om deel te nemen aan een groepsproces, zoals bijvoorbeeld een patiënt, cliënt of zorgverlener. Zorg dat zij op tijd het woord krijgen, zorg ook dat zij zich gezien voelen, stel ze gerust.

Have fun

Het leiden van een workshop begeleidingsethiek is hartstikke leuk. Geniet ervan.

Bijlage 5

Template verslag usecase Aanpak Begeleidingsethiek

Download
Word template

Titel Casus/tool:

Organisatie/instelling:

Datum sessie:

Voorwoord

De toenemende digitalisering brengt ingrijpende veranderingen met zich mee, in allerlei sectoren. Nieuwe mogelijkheden voor communicatie, monitoring en analyse roepen vragen op. Wat is de positie van de mens in deze omgeving, hoe staat het met data, met privacy, wat doen algoritmes en wat willen gebruikers eigenlijk? Begeleidingsethiek is ethiek die zich specifiek met dit soort vragen bezighoudt. Hij is gebaseerd op techniekfilosofie, die uitgaat van eeuwenoude verwevenheid tussen mens en technologie. De aanpak begeleidingsethiek is een

concrete aanpak waarin betrokkenen met elkaar in dialoog gaan over de effecten van de nieuwe technologie én de waarden die daarbij in het geding komen. Dat zijn vaak waarden gelieerd aan autonomie van de gebruiker, efficiëntie van het proces, transparantie van het algoritme, privacy, et cetera. Tijdens de sessie komen verschillende stakeholders als gebruikers, ontwikkelaars, beleidsvormers en beslissers met elkaar in gesprek. Na de dialoog hebben de deelnemers ethische handelingsopties gegenereerd, waarvan verschillende vaak direct opgepakt kunnen worden. Er is gezamenlijk gekeken welke waarden we in het digitale domein belangrijk vinden en hoe we die willen verankeren en borgen in digitale processen en handelingen. Dit alles om ook bij verdere digitalisering op het vertrouwen van de samenleving en de participanten kunnen blijven rekenen. Dit is niet in één stap te realiseren het is een continu proces waarin deze workshop een schakel is.

Workshop Aanpak Begeleidingsethiek

Korte opzet (aantal mensen, soort deelnemers, live/digitaal, wie deed de begeleiding)

De doelstelling is tweeledig:

Leren tijdens de workshop

- Welke effecten, waarden en actoren worden genoemd
- Welke handelingsopties er zijn om de ontwikkeling en toepassing te verbeteren

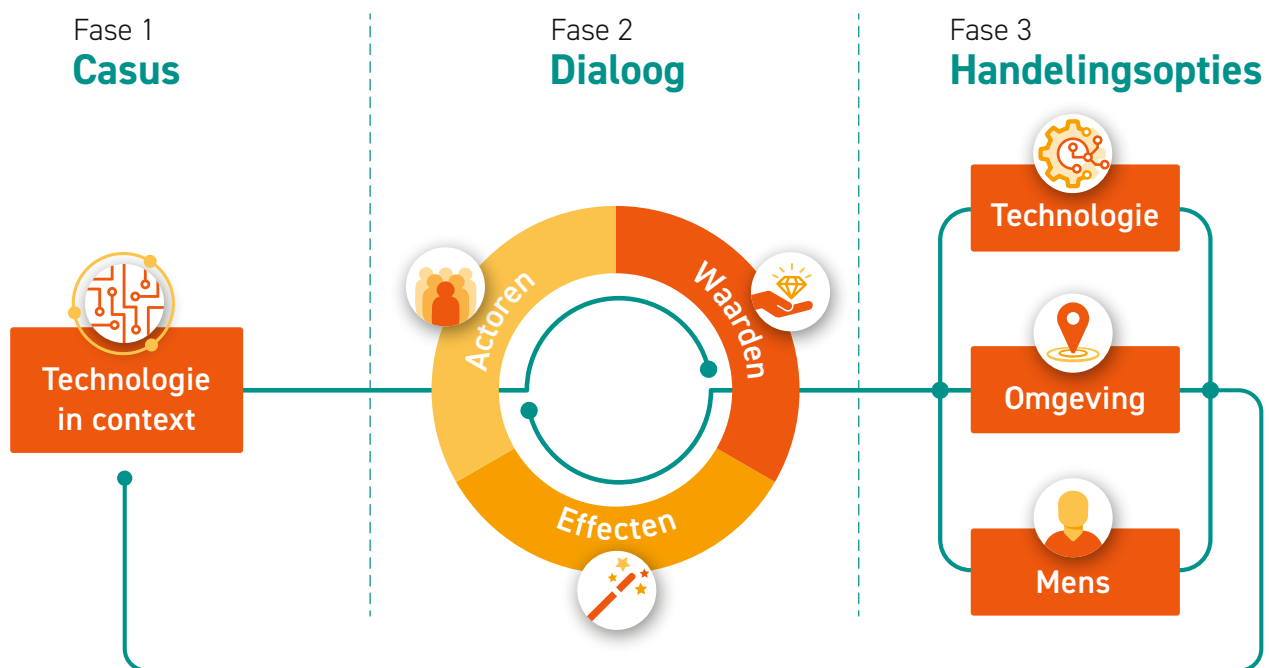
Leren over de aanpak begeleidingsethiek

- Hoe kan de organisatie deze methodiek gebruiken rondom ethische kwesties en technologie-implementaties

Het verslag bevat de volgende elementen:

- Toelichting op de aanpak begeleidingsethiek
- Weerslag van de workshop

Aanpak begeleidingsethiek

De aanpak bevat de volgende fasen:

Fase 0 Introductie

Introductie over de doelstelling en een toelichting op het model en het gedachtengoed

Fase 1 Toelichting

Hoe ziet de technologie eruit en in welke context wordt deze toegepast

Fase 2 Dialoog

- Een korte ronde waarin de deelnemers aan de workshop de betrokken actoren benoemen
- Brainwrite waar deelnemers mogelijke effecten benoemen en bespreken
- Benoemen van waarden die een rol spelen bij die effecten

Fase 3 Handelingsopties.

In subgroepjes gaan de deelnemers op zoek naar handelingsopties vanuit de technologie, de omgeving en het individu.

Fase 1

Probleemomschrijving in context

Omschrijving casus in context:

Fase 2

Lijst met actoren:

Lijst met effecten:

Positieve effecten:

Negatieve effecten:

Lijst met waarden:

Top 3 waarden met omschrijving:

1.

2.

3.

Fase 3

Handelingsopties Technologie

Waarde 1:

Optie 1: _____

Optie 2: _____

Optie 3: _____

Waarde 2:

Optie 1: _____

Optie 2: _____

Optie 3: _____

Waarde 3:

Optie 1: _____

Optie 2: _____

Optie 3: _____

Handelingsopties Omgeving

Waarde 1:

Optie 1: _____

Optie 2: _____

Optie 3: _____

Waarde 2:

Optie 1: _____

Optie 2: _____

Optie 3: _____

Waarde 3:

Optie 1: _____

Optie 2: _____

Optie 3: _____

Handelingsopties gebruikt/individu

Waarde 1:

Optie 1: _____

Optie 2: _____

Optie 3: _____

Waarde 2:

Optie 1: _____

Optie 2: _____

Optie 3: _____

Waarde 3:

Optie 1: _____

Optie 2: _____

Optie 3: _____

Terugblik en afronding

Lijst met deelnemers incl rollen of functies:

Nieuwe technologieën zoals artificial intelligence, brengen ethische vragen met zich mee. De aanpak begeleidingsethiek is een participatieve aanpak om te komen tot concrete ethische handelingsopties voor techniek, processen en gedrag.

De aanpak is ontwikkeld door de breed samengestelde werkgroep ethiek en digitalisering van ECP | Platform voor de InformatieSamenleving.

Deze handleiding voor de aanpak begeleidingsethiek omvat alle instructies om een workshop begeleidingsethiek te organiseren.

